

رقم نقاش و مُذهَّب بر جلد‌های روغنی (لاکی) کتابخانه و موزه ملی ملک

ریحانه سلیمی*

فریبا افکاری**

چکیده

کتابخانه و موزه ملی ملک دارای مجموعه ارزشمندی از نسخ خطی و به تبع آن انواع جلد و به‌ویژه جلد‌های روغنی نفیس است. این مقاله، علاوه بر معرفی جلد‌های روغنی (لاکی) دارای رقم نقاش و مذهب در مجموعه ملک، به شناسایی هنرمندان و آثار ایشان با توجه به اطلاعات موجود درباره رقم، تاریخ و نیز ویژگیهای هنری آن آثار پرداخته است. از ۶۶۷۵ مجلد نسخه خطی مجموعه ملک، ۲۱۲ نسخه دارای جلد روغنی است که تنها سیزده مورد، رقم ده هنرمند نقاش یا مذهب و شاید جلدساز را بر خود دارند. برای یافتن پاسخ پرسشهای مطرح شده از شیوه کتابخانه‌ای - میدانی بهره برده‌ایم و بررسی نگارندگان محدود است به جلد‌هایی با زیرساخت مقوای فشرده (پایه ماشه) که نوع تکامل یافته جلد روغنی است. کلیدواژه‌ها: نسخ خطی، جلد‌های روغنی، جلد‌های لاکی، جلد‌های رقم‌دار، رقم نقاش، رقم مذهب، کتابخانه و موزه ملی ملک.

---

* کارشناس ارشد ایرانشناسی گرایش اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی و نسخه‌ارایی دانشگاه شهید بهشتی تهران / salimireihaneh@yahoo.com

** پژوهشگر نسخه‌شناسی دانشگاه تهران.

۱. فهرست این ۲۱۲ نسخه دارای جلد روغنی در مقاله‌ای تحت عنوان «فهرست توصیفی جلد‌های روغنی کتابخانه و موزه ملی ملک» در نشریه نامه بهارستان، دوره جدید ش ۳، بهار ۱۳۹۳، صفحات ۱۱۲ تا ۱۵۳ منتشر شده است.

مقدمه^۲

حاج حسین ملک، واقف و بنیانگذار کتابخانه و موزه ملی ملک در سال ۱۲۵۰ خورشیدی در تهران متولد شد. خانواده وی اصالتاً تبریزی و مجتهدزاده بودند. کتابخانه‌ای که ملک از حدود سال ۱۲۷۸ خورشیدی فراهم آورد، ابتدا در مشهد مستقر بود و سپس به خانه پدری او در بازار بین‌الحرمین تهران منتقل شد تا در اختیار اهل فضل و دانش قرار گیرد. آنگاه در سال ۱۳۱۶ تقدیم آستان امام رضا (ع) شد. ... کتابخانه و موزه ملی ملک تا سال ۱۳۷۵ در خانه ملک برپا بود. اما حاج حسین از آغاز کار، گسترش آن را از نظر دور نداشت و بنای ساختمانی بزرگ‌تر را پیش‌بینی کرد. بنابراین در ۲۹ تیرماه ۱۳۲۳، قطعه زمین بزرگی را در باغ ملی تهران (محل کنونی مؤسسه) برای ساختمان جدید کتابخانه و موزه وقف کرد. احداث ساختمان جدید در زمان حیات حاج حسین ملک ممکن نشد تا اینکه آستان قدس رضوی طراحی و بنای ساختمان جدید را در سال ۱۳۶۴ آغاز کرد و در ۱۳۷۵ به پایان برد. از نظر ساختار تشکیلاتی، مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک مؤسسه‌ای غیردولتی و غیرانتفاعی است که همچون سایر مؤسسات فرهنگی آستان قدس رضوی بر اساس وقف‌نامه زیر نظر مستقیم تولیت آستان قدس رضوی اداره می‌شود.

کتابخانه ملی ملک با دارا بودن ۱۹۰۰۰ عنوان نسخه خطی نادر و نفیس، یکی از شش گنجینه بزرگ نسخ خطی ایران است که در این میان، امتیاز کتابخانه ملک به نفاست و ارزش هنری آثار است (کتابخانه و موزه ملی ملک ۱۳۹۰: www.malekmuseum.org). بخش اعظم و اصلی نسخ خطی مجموعه ملک در مخزن کتابخانه و تعداد اندکی در موزه نگهداری می‌شود.

بیان مسئله و اهمیت پژوهش

مقاله «رقم نقاش و مذهب بر جلد‌های روغنی (لاکی) کتابخانه و موزه ملی ملک»^۳

۲. با سپاس فراوان از جناب آقای محسن قوسی برای ویرایش علمی و زبانی مقاله.
 ۳. برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ایران‌شناسی — گرایش نسخه‌شناسی با عنوان «بررسی

می‌تواند به عنوان یک پژوهش هنری وابسته به نسخه‌شناسی مجال طرح یافته و با پاسخگویی به پرسشهای مطرح شده، بخشی مکمل برای پژوهشهای مرتبط — درباره جلد روغنی، رقم نقاش و رقم مذهب — باشد.

با توجه به عدم پیشینه پژوهشی به صورت مذکور بر روی جلد‌های روغنی با رقم نقاش و مذهب در مجموعه ملک، پاسخگویی به مسائلی مربوط به رقم، تاریخ، محل ساخت، مکتب هنری، طرح و نقش، قطع، قدیمی‌ترین جلد و نیز بررسی فاصله بین تاریخ کتابت نسخه با تاریخ ساخت جلد می‌تواند انجام این مهم را توجیه پذیر نماید. آگاهی از نام هنرمندان و تاریخ اثر به همراه سایر ویژگیهای آثارشان در این مقوله علاوه بر تسهیل شناخت بیشتر از هنرمندان مرتبط، موجب شناخت ماهیت و قدمت نسخه‌های خطی و سرگذشت و تاریخ آنها نیز می‌شود.

جامعه آماری مورد بررسی

از ۶۶۷۵ مجلد، کتاب و رساله خطی مجموعه ملک (مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک بی تا: ۶)، تقریباً ۸۵۰ قطعه تصویر دیجیتال مربوط به حدود ۲۵۰ نسخه به عنوان تصاویر کلیه جلد‌های روغنی مؤسسه^۴ به دست آمد. از این تعداد ۲۱۲ جلد متعلق به همین تعداد نسخه دارای زیر ساخت مقوای فشرده (پایه ماشه) شناسایی شد. در نهایت ۱۳ جلد رقم دار با رقم ۱۰ هنرمند نقاش و مذهب در حیطه این مقاله قرار گرفت.

جلد‌های روغنی (لاکی) کتابخانه و موزه ملی ملک و آسیب‌شناسی آنها»، ریحانه سلیمی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰. پایان‌نامه مذکور در دوازدهمین آیین حامیان نسخ خطی (۲۸ آبان ماه ۱۳۹۱، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شیراز)، عنوان پایان‌نامه برگزیده را به خود اختصاص داد.

۴. در سال ۱۳۸۹ کار پژوهشی پایان‌نامه با دریافت سیاهه‌ای از بخش مستندنگاری مؤسسه شامل شماره ثبت ۱۹۹ نسخه به عنوان لیست جلد‌های روغنی مجموعه آغاز شد. سپس عکاسی جلد‌ها شروع شد و با تطبیق این شماره ثبتها با اطلاعات فهرستهای چاپی و در دست چاپ و تصاویری که به مرور به دست آمد و رؤیت جلد‌ها در مخزن کتابخانه و موزه، در نهایت تعداد تصاویر دریافتی حدود ۸۵۰ قطعه عکس به صورت دیجیتال شد. این تصاویر با تنوع در تعداد، از هر جلد (از یک تا چهار تصویر شامل پشت جلد و روی جلد و دو آستر)، طی ۷ مرحله در اختیار قرار گرفت.

پرسشها

۱. نام هنرمندان و عبارات رقمشان چیست؟
۲. قلم نگارش رقمها چیست؟
۳. در صورت ذکر تاریخ، جلدها مربوط به چه سال و به تبع آن، چه دوره تاریخی هستند؟
۴. آیا محل ساخت، بر روی جلدها ذکر شده است؟
۵. مکتب هنری جلدها چیست؟
۶. موضوع طرح و نقش جلدها چیست؟
۷. جلدها چه قطعی دارند؟
۸. قدیمی ترین جلد روغنی مجموعه کدام است؟
۹. چه رابطه ای بین تاریخ ذکر شده بر جلد با تاریخ کتابت نسخه وجود دارد؟

روش انجام پژوهش

در انجام پژوهش از دو روش گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و میدانی استفاده شده است.

روش و ابزار گردآوری اطلاعات

ابتدا کاربرگه ای طراحی و برای تکمیل آن، از تصاویر عکاسی یا اسکن شده بخش مستندنگاری مؤسسه، فهرستهای مجموعه و در اکثر موارد مشاهده مستقیم جلد های روغنی استفاده شد. اطلاعات کاربرگه، در دو بخش کتابشناسی - نسخه شناسی و توصیف جلد طراحی شده اند.

تکمیل اطلاعات کاربرگه جلد های متعلق به کتابخانه در بخش کتابشناسی - نسخه شناسی به چند طریق انجام شد: با مراجعه به فهرستهای چاپ شده، فایل فهرست در حال آماده سازی برای چاپ برای نسخ افزوده شده به مجموعه،^۵ سایت

---

۵. فهرست شده توسط آقای سید محمدحسین حکیم؛ جلد چهاردهم فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملک در سال ۱۳۹۳ توسط مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک و کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران منتشر شده است. برگرفته از: <http://www.manuscripts.ir> (دوشنبه ۱۳۹۳/۴/۲۳) که در مقاله حاضر ارجاعات به فهرست چاپ شده به صورت کتاب، داده شده است.

کتابخانه و رؤیت متن نسخه (دو مورد).

اطلاعات توصیف جلد نیز با محوریت تصاویر تکمیل گردید. آنجا که تصاویر پاسخگو نبود با توجه به محدودیتهای - اداری، زمانی و امنیتی - موجود در حد امکان، اصل جلد‌ها مورد بررسی قرار گرفت و تعدادی از آسترهای روغنی که عکاسی نشده بود نیز هنگام رؤیت اصل جلد توصیف شد. گردآوری بخشی از اطلاعات مربوط به پیشینه، فن ساخت، هنرمندان سازنده جلد‌های روغنی و شهر محل ساخت آنها از طریق بررسی منابع کتابخانه‌ای موجود در حوزه جلد‌های روغنی انجام گرفت.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

بر اساس کاربرگه، جلد‌ها از نظر کمی و کیفی ارزیابی شدند. اطلاعات به دست آمده به صورت فهرست توصیفی و نیز معرفی مصور جلد‌ها ارائه شده و داده‌ها در قالب جدول‌هایی جمع‌بندی می‌شوند. در پایان به شیوه توصیفی - تحلیلی پاسخگویی به پرسشهای مطرح شده انجام می‌گیرد.

چیستی و پیشینه جلد روغنی و رقم

جلدسازی روغنی در حالت تکامل یافته خود عبارتست از اجرای نقش بر روی رویه‌ای از لایه‌های به هم فشرده کاغذ (پایه ماشه) که سطح آن را با لایه‌های متعددی از روغن کمان پوشانده باشند. بر این اساس می‌توان به طور خاص در ساختار جلد روغنی چهار لایه در نظر گرفت:

۱. لایه زیرساخت (از جنس مقوا یا خمیر کاغذ، پارچه، چرم و گاهی لایه نازک چوب)
۲. لایه بوم یا آستر
۳. لایه نقش و تزیین
۴. لایه روغن (کمان)

در لایه زیرساخت جلد روغنی، مقوایی که از آن یاد شده می‌تواند از اوراق به هم چسبانده شده کاغذ و یا خمیر کاغذهای باطله به همراه تکه پارچه‌های پوسیده باشد

که پس از غلتاندن در لعاب سریشم [یا سریش] و خشک شدن آن را می‌سایند [سطح آن را صیقل داده و مهره کشی می‌کنند] (عتیقی ۱۳۷۸: ۱۴).

اگر به طور معمول ابتدا متن نسخه نوشته شده بود ابعاد اوراق اندازه‌گیری می‌شد و ابعاد مقوای جلد را چند میلیمتر، بزرگتر در نظر گرفته شروع به مقواسازی می‌کردند. برای حفظ استقامت جلد در برابر تغییرات دما و رطوبت به جای مقوای یکدست، حدوداً ۱۵ یا ۲۰ برگ کاغذ مقاوم را با سریش روی هم چسبانده و مهره می‌زدند که البته چسباندن کاغذها به یکدیگر طی چند مرحله انجام می‌گرفت یعنی بعد از چسباندن دو یا سه لایه کاغذ، کار را متوقف می‌کردند تا سریش خشک شده و انحنای پیدا نکند و سپس مرحله بعد را انجام می‌دادند (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۲۷۶).

بوم‌سازی همان آسترسازی است که زمینه را برای نقاشی مهیا می‌کرد (همان: ۱۰۱). لایه بوم یا آستر در فن تجلید روغنی، لایه‌ای بوده که هنرمند قبل از اجرای طرح و نقش، بر روی زیرساخت ایجاد می‌کرد و «مقوا را با بتانه‌ای از سفیداب و سریشم و صمغ عربی یا مخلوطی از کتیرا و شیرۀ انگور می‌پوشانده و صیقل می‌داده و لایه‌ای از روغن بی‌رنگ (مثل روغن کمان یا روغن جلا) بر آن می‌کشیده است» (رستمی ۱۳۸۸: ۶۹). پس از آنکه لایه روغن، خشک شد عمل واشور کردن انجام می‌گرفته که عبارت بود از مالیدن سریشم رقیقی روی سطح بدنه (بوم)، برای اینکه چربی روغن را از بین برده و هنرمند بتواند نقش و تزیین مورد نظر را روی سطح، اجرا کند (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۱۰۱).

سطح بوم یا زمینه ممکن بود با رنگ ساده یکدستی مثل سفید (ترکیب سفیداب و سریشم و صمغ عربی یا کتیرا و شیرۀ انگور)، سیاه (از ترکیب مواد به کار رفته در بوم سفید به همراه مقداری دوده یا مرکب معمولی)، نخودی (از گل ماشی که با علاوه کردن رنگ سفید و قهوه‌ای رنگ دلخواه به دست می‌آمد)، رنگهای تیره (قهوه‌ای، آبی، سبز سیر، عنابی، سرخ، بنفش سیر، قرمز لاک‌ی و ...) یا با مرغش، یا ورق یا رنگ طلایی و زرک و ... پوشانده شود. گاه لایه بوم، خود به طور مستقیم زمینه کار نقوش قرار می‌گرفت (مثلاً در بومهای ورق طلا یا زرین).^۶

۶. همان بوم ته طلا. برای آشنایی بیشتر با انواع بوم در قلمدان، نک: (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۱۰۱-۱۰۷).

رنگهای متداولی که در کارهای روغنی به خصوص جلد‌ها به کار می‌رفت، رنگهای ثابت و پردوام آبرنگی با منشاء گیاهی، حیوانی و معدنی بود مانند زعفران، حنا، پوست انار، کرم‌های قرمز دانه، سرب، زرنیخ، گوگرد، گل زرد ماشی، سفیداب، اخرا، دوده چراغ، زنگ مس، سوده طلا و نقره، شنجراف [شنگرف]، لاجورد و غیره. در صورت نیاز از امتزاج و ترکیب این مواد می‌توانستند رنگهای دیگری تهیه کنند. (احسانی ۱۳۶۸: ۳۴-۳۵).

آنچه اکثر منابع در نام روغن به کار رفته در آثار و جلد‌های روغنی، بر آن اتفاق نظر دارند «روغن کمان»^۷ است:

در عرف نقاشان و مجلدان، به روغنی گفته می‌شود که از ترکیب سندروس با روغن بزر [بزرک]، به دست می‌آمده و در حل‌کاری و ساختن جلد‌های روغنی و قلمدان‌سازی و غیره به کار می‌رفته است (مایل هروی ۱۳۷۲: ۶۶۷).

در ساختار جلد روغنی از چرم برای عطف‌سازی جلد، استفاده می‌شده و برای چسباندن دو لت جلد، دو شیوه، مرسوم صحافان است که یکی عطف به هم پیوسته و دیگری عطف مجزاست. شیوه اول در کتابهای سفارشی به کار می‌رفت که ضخامت کتاب معین بوده و صحاف می‌توانست عطف را به اندازه دلخواه تهیه کند. عطف به هم پیوسته بدین طریق اجرا می‌شد که چرم را مطابق اندازه برش داده و لبه‌های آن را با ابزار مناسب نازک کرده سپس با کاردک نوک تیز لای مقوای یکی از دفته [لت جلد]‌ها را به اندازه معین باز کرده، سریش [یا سریشم] زده و چرم را داخل لایه قرار داده محکم می‌چسبانند. بعد از خشک و هموار شدن یکی از دفته‌ها با محاسبه ضخامت کتاب، لبه دیگر عطف چرمی را به دفته دیگر و به همان ترتیب اولیه چسبانده و عطف‌سازی را به اتمام می‌رسانند. اما برای جلد‌هایی که عطف مجزایی داشت و ضخامت کتاب معین نبود، عطف آنها را جدا جدا می‌چسبانند که به طریق اولیه انجام می‌پذیرفت و دو دفته آماده شده را با عطفهای چرمی مجزا، روی هم قرار داده و محکم می‌کردند (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۱۲۶).

۷. برای اطلاع از طرز ساخت روغن کمان نک: قانون‌الصور از صادقی‌بیک افشار در کتاب/رای در تمدن اسلامی، ص ۳۵۴.

جلدهای روغنی را می‌توان شیوه‌ای تزئینی، متأثر از هنر لاک‌چینی دانست (پوروش ۱۳۸۹: ۳۵۱). مایل هروی در ذیل مدخل جلد روغنی آورده:

نوعیست از جلد، بسیار دلنشین و زیبا، که سهم نقاش، مذهب و حتی خوشنویس در تهیه آن از سهم صحاف بیشترست. این گونه جلد در صحافی سنتی از نیمه دوم سده نهم هجری رواج یافته به طوری که در جنب جلد سوخت به آن اعتنا می‌شده و در اواخر عصر تیموریان بیشتر شایع شده است (مایل هروی ۱۳۷۲: ۶۱۱).

و حال آنکه جلدسازی روغنی در حالت تکامل یافته خود عبارتست از اجرای نقش بر روی بدنه‌ای از لایه‌های به هم فشرده کاغذ (پایه ماشه) که روی آن را با لایه‌های متعددی از روغن کمان پوشانده باشند. دست کم یک دهه پیش از به کارگیری بدنه‌های پایه ماشه، جلدسازان در ایران و عثمانی^۸ از این شیوه بر روی بدنه‌های چرمی استفاده می‌کردند ولی از آنجا که رنگ روی چرم به آسانی پوسته می‌شد، استفاده از آن گسترش پیدا نکرد و بومهای مقوایی جایگزین آن شد. آستر این جلدها نیز معمولاً مانند روی آنها بود، گاه نیز آسترهای چرمی، مشبک چرم یا کاغذ برای این منظور استفاده می‌شد (پوروش ۱۳۸۹: ۳۵۱).

با توجه به اینکه کارهای اولیه روغنی بر روی زیرساختی غیر از مقوا و از جمله چرم اجرا می‌شده، می‌توان حواشی جلد شاهنامه^۹ بایسنقری^۹ (۸۳۳ق) را به عنوان قدیمی‌ترین و حتی مقدمه‌ای بر ساخت این نوع جلد به شمار آورد (سمسار ۱۳۷۹: ۸۶) اما در واقع نمی‌دانیم چه کسی مبدع این شیوه بوده است.

ساخت جلد روغنی از اواخر عهد صفوی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت (ادیب برومند ۱۳۵۷: ۳۸) و در زمان شاه طهماسب گسترش یافته و در تبریز

۸. از دیگر کشورهایی که هنر روغنی و به طور خاص جلدسازی، توسط هنرمندان ایرانی در آنها رواج یافت هند بود و آسیای صغیر دوره عثمانی (بیانی ۱۳۷۴: ۱۸). در دهلی و دکن و به خصوص ناحیه کشمیر، صنعت روغنی به حد وفور رواج داشت و در آنجا علاوه بر جلد، سایر ملزومات زندگی را نیز به این شیوه می‌ساختند (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۱۲۵). عمده کارهای روغنی عثمانی در شهر ادرنه ساخته می‌شد و از این جهت، شیوه روغنی را اعمال ادرنه‌کاری می‌نامند. بیشترین آثار روغنی عثمانی، جلدهای روغنی است که نیز به نسبت وسعت کار فوق‌العاده اندک بوده و آثار زیادی مشاهده نمی‌شود (همان: ۲۴۵).

۹. این شاهنامه به شماره ۷۱۶ در کتابخانه کاخ گلستان به ثبت رسیده و به سال ۱۳۵۰ش به صورت چاپ لوحی در تهران منتشر شده است (سمسار ۱۳۷۹: ۸۶).

و اصفهان و دیگر مراکز هنری، ساخته و پرداخته شد (بیانی ۱۳۷۴: ۱۶). در دوره صفویه، صورت‌سازی نیز انجام می‌گرفت، هرچند نمونه‌های آن اندکند (مایل هروی ۱۳۷۲: ۶۱۱).

به لحاظ تاریخی دوره زندگی با دوره صفویه توأم بود و در این دوره هیچ‌گونه تحولی خواه از جهت محتوا و یا قالب صوری در شیوه‌های متأخر دوره صفویه به وجود نیامد و جلدسازی روغنی تابع نقاشی زمان خود بود (فربه ۱۳۷۴: ۲۴۷). جلد‌های روغنی برای عامه مردم، با نقش گل‌های رنگارنگ، مشتق از نقاشی اروپایی و بر زمینه‌های رنگی ساخته می‌شد (همان: ۲۴۱).

در دوره قاجار نیز، ناصرالدین شاه دستور داد تا محمد حسین طهرانی، خوش‌نویس نامدار، کتاب «هزار و یک شب»^{۱۰} را در قطع بزرگ کتابت کند. این کار به سال ۱۲۶۹ در شش مجلد به پایان رسید و سپس به «مجمع‌الصنایع» سپرده شد تا کار نگارگری و تذهیب و تجلید و صحافی آن انجام شود. جلد‌های روغنی کتاب را میرزا احمد، غلامعلی و آقاجانی ساختند و صحاف مجلدات شش‌گانه کتاب، میرزاعلی صحاف بود. در مجموع ۴۳ تن از هنرمندان برجسته به مدت هفت سال از ۱۲۶۹ تا ۱۲۷۶ این واپسین اثر برجسته کتابسازی ایران را به انجام رساندند (سمسار ۱۳۷۹: ۲۲۲).

در میان جلد‌های نسخ خطی، تعداد معدودی به رقم هنرمند (اعم از نقاش، مذهب، خوشنویس و جلد‌ساز) مزین شده‌اند که در این میان جلد‌های چرمی و روغنی (لاکی) بیشترین تعداد رقمها را به خود اختصاص داده‌اند. منظور از «رقم»^{۱۱} در آثار هنری و نیز جلد‌های روغنی، ذکر نام هنرمند (به صورت نام خاص، لقب یا هر دو و یا به صورت عبارت تلمیحی) روی آثار هنری یا در اصطلاح پای اثر است که گاه نیز با تاریخ همراه می‌شود.

۱۰. مجلدات شش‌گانه این کتاب با اندازه‌های ۴۵×۳۰ سانتی‌متر و به شماره‌های ثبت ۱۲۳۶۱ تا ۱۲۳۷۲ از نفایس کتابخانه کاخ گلستان به شمار می‌آید (همان: ۲۲۲).

۱۱. قابل ذکرست که تعریف جلد‌های رقم‌دار: «به جلد‌هایی اطلاق می‌شود که بر تریج یا سرتریج آنها، نام و نشانی از صحاف یا تاریخ صحافی نسخه نقش بسته باشد.» (افکاری ۱۳۸۳: ۱۶۶) درباره جلد‌های چرمی کاملاً به جاست اما در حوزه جلد‌های روغنی به این صورت صادق نیست.

ظاهراً رواج رقم بر جلد روغنی از قرن یازدهم بیشتر شده است و «درین گونه جلد‌ها خوشنویس به درخواست صحاف، کتیبه را بر بوم می‌نوشت و اگر خود نقاش و مذهب نبود آن را به استادی وا می‌گذاشت که توازن و تقارن و تناسب مربوط به تزئینات ضروری را در آن رعایت و نقاشی مورد نظر را اجرا کند» (افشار ۱۳۸۰: ۲۲). اشکال این رقمها این است که در هیچ یک مشخص نشده که چه مقدار از کار تجلید با صاحب نام بوده است؛ زیرا در هنر جلد‌های روغنی، نقاش و مذهب و خطاط هر سه می‌توانند دخیل باشند. به ندرت نام سازنده جلد با قید صحاف ذکر می‌شده است (همان: ۳۸) و بدون تردید بسیاری از نامها مربوط به کاتبان و نقاشان است، نه صحافان (همان: ۴۰).

آزند نیز رواج رقم‌زنی هنرمندان بر پای آثار روغنی را مربوط به هنرمندان مکتب اصفهان می‌داند و بر خلاف دیگران دلیل نبودن رقم در پای آثار را فقط فروتنی و تواضع هنرمند نمی‌داند و می‌گوید:

یکی از تحولات هنری که در مکتب اصفهان چهره نمود، شیوع و رواج رقم‌زنی هنرمندان بر پای آثار هنری است. در مکاتب پیشین نگارگری ایران، ظاهراً هنرمندان از آن پشوانه فردی و استقلال عمل برخوردار نبوده‌اند تا در آثار آفریده خود اظهار وجود کنند، مگر هنرمندانی که در تراز والایی از معیارهای هنری قرار می‌گرفتند رخصت گذاشتن رقم خود را بر پای اثر هنریشان، آن هم با اشاره به لقب حامی (مثل سلطانی — سلطان احمد و یا بایسنقری — بایسنقر میرزا) داشتند. ... بسا هنرمندان کارگاه هنری دربار که می‌خواستند بر آثارشان رقم بزنند، ولی اذن و رخصت چنین کاری را از طرف سلطان و یا شاه و یا کلاً حامی هنر نداشتند؛ پس این امر را نباید به حساب فروتنی و تواضع هنرمندان گذاشت هنرمندی هم چون عبدالحی به ندرت پیدا می‌شد که به چنان مراتبی از علو درجات عرفانی رسیده باشد و چنان در معشوق محو و فانی که نخواهد نامی از او به میان آید (آزند ۱۳۸۵: ۳۵۲).

فریه نیز درباره جلد و رقم چنین می‌گوید:

جلد نسخه خطی، ثمره همکاری میان نقاش و طلائنداز و صحاف بود ... یا روال دیگر این بود که سرپرست کارگاه، طرح اصلی را اجرا می‌کرد، و آن را به دست شاگردان خود می‌سپرد که تکمیل کنند. یا چنین می‌شد که دو تن نقاش صاحب کمال با همکاری سنجیده

یک اثر را به وجود آورند. در این صورت به رضای خاطر دو استاد تنها یک نفر امضا می‌کرد، و از آن مرسوم‌تر که هیچ یک امضا نمی‌کردند (فریه ۱۳۷۴: ۲۵۳).

وی عللی نیز برای ابهام و پیچیدگی تاریخگذاری بیان می‌کند که عبارتند از، به کارگیری صنایع ادبی چون جناس یا ایهام در نوشته‌های هدایی یا رقم‌زنی در ذیل اثر؛ حفظ حرمت استادی یا تقلید عین اصل برای اظهار شاگردی و فروتنی از روی کار استادی دیگر؛ طول مدتی که اوضاع به یک منوال باقی می‌ماند تا تزریق نفوذهای خارجی به رگ و پی نگارگری ایران بدود؛ و سرانجام نوبت می‌رسد به مخدوش‌سازی و تحریف و جعل تاریخها و امضاها، که به دنبال آن حتی ترکیب‌بندیها و نقش‌مایه‌های به کار رفته نیز نمی‌تواند پژوهشگر را یاری رساند (همانجا).

در جلد‌های روغنی تاریخ ساخت جلد بیش از جلد‌های چرمی ثبت و ضبط شده (افشار ۱۳۸۰: ۲۳) اما به ندرت محل ساختن جلد نیز ذکر می‌شده است (همان: ۴۱).

نکات با اهمیت در استفاده از فهرست توصیفی

- در ابتدا نکاتی که در استفاده از اطلاعات این بخش ضرورت دارد ذکر می‌شود.
- چیدمان کلی داده‌ها (شماره ردیف) بر اساس سال ذکر شده بر اثر (جلد) است و در مواردی که چندین اثر از یک هنرمند موجود بوده قدیمی‌ترین تاریخ، ملاک قرار گرفته است.
- سالهای ذکر شده، بر اساس سالشماری هجری قمری‌اند و اگر غیر از این بوده در متن بیان شده است.
- مواردی که در ارجاع فهرست توصیفی، به خصوص در شماره جلد، شماره ثبت و صفحه، با اطلاعات فهرستهای نسخ خطی ملک اختلافی مشاهده می‌شود دلیل آن وجود اشتباه - حروف چینی و جز آن - در فهرستهاست که در این متن، صورت صحیح آنها ذکر شده است.
- در نمونه‌هایی که قطع جلد ذکر شده با اطلاعات فهرستها متفاوت است اندازه‌گیری

قطع، مجددا انجام و تصحیح شده است.

تعاریف و اصطلاحات

جلد روغنی: منظور از جلد روغنی در این مقاله نوع تکامل یافته با زیرساخت مقوای کاغذ چسبانی (پاپیه ماشه) است زیرا جلد‌های با انواع دیگر زیر ساخت هم کمترند و هم می‌توانند در انواع دیگر جلد‌ها طبقه‌بندی شوند.

جلد روغنی دورو: جلدی را که هر دو سوی لت جلد (یعنی رو و آستر) روغنی کار شده باشد گویند (مایل هروی ۱۳۷۹: ۲۷۸).

درجه هنری: جلد‌ها بر اساس کیفیت نقش، تصویر و تزیین، در چهار سطح عالی، خوب، متوسط و معمولی تقسیم بندی شدند.

مکتب هنری: اصطلاحی است وابسته به محیط جغرافیایی و منظور محیطی است که عده‌ای از هنرمندان با هم در آن محیط کار می‌کنند و شاکیله‌های خاص خود را دارد.^{۱۲}

فهرست اختصارات

آستر چپ = اندرون لت چپ

آستر راست = اندرون لت راست

چ = نوبت چاپ^{۱۳} (در ارجاع به فهرست‌ها)

ص = شماره صفحه

ک (در کنار شماره ثبت جلد‌ها) = محل نگهداری، کتابخانه

لت چپ = لت چپ بیرون = ابره چپ

لت راست = لت راست بیرون = ابره راست

م (در کنار شماره ثبت جلد‌ها) = محل نگهداری، موزه

۱۲. سخنان دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی، دوشنبه ۱۳۹۰/۱۱/۱۰، بنیاد ایران‌شناسی (جلسه دفاع پایان‌نامه بررسی جلد‌های روغنی کتابخانه و موزه ملی ملک و آسیب‌شناسی آنها).

۱۳. ذکر شده فقط برای نوبت دوم چاپ.

فهرست توصیفی جلد‌های روغنی

ساختار اطلاعات ارائه شده برای هر جلد در دو بخش ذکر شده است که بخش اول توسط نگارنده تکمیل شده و در بخش دوم از اطلاعات فهرستها استفاده شده است.

اطلاعات فهرست توصیفی دو بخش ذیل را شامل می‌شود:

شماره ردیف، شماره ثبت و محل نگهداری، نوع جلد، درجه هنری، نام مکتب، نوع بوم (در صورت ساده بودن بوم فقط به رنگ آن اشاره شده) و رنگ زمینه، نقش، کتیبه شامل قلم و رنگ و محل و موضوع یا عین عبارت متن آن و تاریخ، نام نقاش یا جلدساز (رقم) شامل عبارت متن و محل آن و قلم و تاریخ ساخت جلد، توصیف آستر جلد و تزئین آن
ابعاد جلد (بر حسب میلیمتر)

(ارجاع به فهرستها: شماره جلد، شماره صفحه): عنوان نسخه، نام مؤلف، قلم و نام کاتب، محل کتابت، تاریخ کتابت، نام مهدی الیه نسخه

۱. ۸۶ک، جلد روغنی دو روی متوسط، مکتب^{۱۴} اصفهان، بوم مرغش مشکی، نقش گل و بوته کار آقا ابراهیم به قلم نستعلیق با رقم: «هو، سلام علی ابراهیم، سال ۱۱۳۰» بر بالای زمینه لت راست و حاشیه کتیبه‌دار به قلم نسخ و رقاع طلائی بر زمینه مشکی به خط محمد هاشم بر حاشیه لت چپ با رقم: «کتبه الآثم، محمد هاشم، ۱۲۰۱» (ظاهراً طرح گل و بوته روی جلد از یک اثر دوره صفوی نقل^{۱۵} شده است).

کتیبه لت راست شامل آیات قرآنی اعراف: ۵۵ / غافر: ۶۰ / بقره: ۱۸۶ در باب دعا و استجابات آن. کتیبه لت چپ شامل حدیث نبوی در باب سفارش دعا با عبارات:
قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم لا یرد القضاء الا الدعاء و عنه صلوات الله و سلامه علیه الا ادلکم علی سلاح ینجیکم من اعدائکم و یدرّ ارزاقکم قالوا بلی قال ص تدعون

۱۴. قابل ذکر است که مکاتب هنری جلد‌های مجموعه ملک طبق نظر استاد محمدحسن سمسار تعیین و ذکر شده است.

۱۵. اصطلاح «نقل» در این جایگاه به تأسی از استاد سمسار ذکر شده است که ایشان وقتی یک اثر هنری قدیمی یا بخشی از آن به عینه به عنوان بخشی از یک اثر هنری جدیدتر مجدداً مورد استفاده قرار گیرد این اصطلاح را به کار می‌برند.

ربکم باللیل و النهار فان السلاح المؤمن الدعاء (مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۲۹۴).

آستر گل و برگ خوشه انگوری طلایی بر زمینه مشکی با حاشیه گل و برگ ختایی طلایی ۱۴۲×۹۲ (ج ۵، ص ۲): مجموعه، نسخ محمدهاشم اصفهانی، ۱۲۰۱، اهدایی عبدالله وثوق در ۱۳۱۶ به کتابخانه (تصویر ۱).

۲. ۳ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب اصفهان، بوم نارنجی ته طلایی،^{۱۶} نقش ترنج و سرترنج گل و بوته با حاشیه کتیبه دار آیات قرآن به قلم نسخ و رقاع و به رنگ نخودی بر زمینه مشکی.

کتیبه لت راست شامل آیات قرآنی بقره: ۲ / نحل: ۹۸ / واقعه: ۸۰ / واقعه: ۷۹ / اسراء: ۴۵ و ۴۶ / فرقان: ۱ / کهف: ۱. کتیبه لت چپ شامل آیات قرآنی کهف: ۱ / اسراء: ۸۸ / یوسف: ۲ / مطفین: ۱۸ / اسراء: ۹ / غافر: ۲ / فصلت: ۲ و ۳ / یوسف: ۶۴

کار علی اشرف به سال ۱۱۶۲؛ به قلم نستعلیق با رقم: «ز بعد محمد، علی اشرفست»؛ محل رقم و تاریخ در بالای ترنج لت راست و چپ، آستر فرنگی سازی^{۱۷} (نقش طلایی بر زمینه سرخ)

۲۷۰×۱۹

(ج ۱، ص ۱): قرآن مجید، نسخ محمدهاشم بن محمدباقر اصفهانی، ۱۱۳۹ (تصویر ۲).
 ۳. ۸۸ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب اصفهان، بوم زرد، طرح گل و برگ با حاشیه گل و برگ طلایی بر زمینه مشکی، بالای لت راست به قلم نستعلیق هنرمند (آقا) زمان با رقم: «یا صاحب الزمان، سنه ۱۲۱۹»، آستر تک بوته گل زنبق بر زمینه سرخ با حاشیه باریک گل و برگ

۱۹۹×۱۲۷

(ج ۱، ص ۲، ۳): الصحیفه السجادیه، منسوب به امام زین العابدین (ع)، نسخ

۱۶. منظور از اصطلاح «بوم ته طلایی» (کریمزاده ۱۳۷۹: ۱۰۵؛ حسینی و دیگران ۱۳۸۷: ۲۴۱) این است که رنگ اولیه کار شده بر روی بوم، طلایی یا ورق طلا بوده است که سطح آن با لایه‌ای از یک رنگ شفاف (روحی) آمیخته به روغن کمان پوشیده شده به نحوی که درخشش طلایی، از زیر رنگ مشهود است.

۱۷. طرحهای سنتی متأثر از طراحیهای اروپایی.

محمدرضا، ۱۲۱۹، سفارش چراغعلی خان وزیر (تصویر ۳).

۴. ۳۸ک، جلد روغنی دو روی متوسط، مکتب شیراز، بوم مشکی، با طرح گل و بوته‌های متعدد طلائی (مذهب) در سراسر زمینه با حاشیه پهن نقوش طلائی؛ با رقم: «عمل ابوالقاسم الموسوی الحسینی، ۱۲۳۸» در پایین لت راست به رنگ طلائی و قلم نستعلیق، آستر نقش ترنج مرکزی و ختایی طلائی بر زمینه سرخ.

۳۵۵ × ۲۳۵

(ج ۱، ص ۷): قرآن مجید، نسخ قرن ۱۰ (تصویر ۴).

۵. ۴۸ک، جلد روغنی دو روی عالی، مکتب شیراز، بوم مرغش، نقش گل و مرغ با تصویر ساختمان در دو گوشه پایین زمینه، دارای دو حاشیه گل و برگ طلائی بر زمینه مشکی و قرمز، کار لطفعلی صورتگر شیرازی با رقم: «راقمه العبد الاقل لطفعلی، ۱۲۷۱» بر روی لت راست در سمت چپ زمینه، آستر گل و بوته بر زمینه طلا با سه حاشیه گل و برگ بر زمینه مشکی و قرمز.

۱۸۲ × ۱۱۶

(ج ۱، ص ۹): قرآن مجید، نسخ غلامعلی بن محمدرحیم اصفهانی، [قرن ۱۳]، به سفارش محمدقلی خان (تصویر ۵).

۶. ۳۶م، جلد روغنی دو روی متوسط، بوم نخودی، مکتب تهران، طرح اسلیمی ختایی با حاشیه پهن گل و برگ خوشه انگوری طلائی بر زمینه مشکی و دو حاشیه باریک منقوش گیاهی و زنجیره (گره چینی) با کتیبه‌هایی به قلم نستعلیق در بالا و پایین یکی از حاشیه‌های باریک بر دو لت؛ کتیبه‌های لت راست: «بر حسب امر بندگان حضرت اجل / اکرم، آقای امین السلطان وزیر دربار»؛ کتیبه‌های لت چپ: «اعظم دام اقباله اتمام یافت در سنه ۱۳۰۱ / چاکر درگاه، رضی طالقانی»، آستر فرنگی‌سازی (گل و برگ طلائی بر زمینه مشکی با حاشیه پهن گل و برگ و یک حاشیه باریک طلائی).

۲۴۹ × ۱۷۰

(ج ۱۴، ص ۴۴۴): قرآن مجید، نسخ احمد تبریزی برای میرزا علی اصغر خان امین

الملک، ۱۳۰۰ (تصویر ۶).

۱/۷. ۶۰۳۶ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب اصفهان، بوم مشکی، طرح گل و بوته با حاشیه پهن گل و برگ کتیبه و ترنج بر زمینه قهوه‌ای و دو حاشیه باریک گل و برگ طلائی بر زمینه سبز، آستر ترنج و سرترنج کتیبه‌دار بر زمینه سرخ به قلم نسخ آمیخته به رقاع و رنگ نخودی؛ کتیبه آستر راست: «بسم الله تعالی شأنه، در عهد دولت ابد مدت اعلی حضرت قدر قدرت شاهنشاهی، السلطان بن السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان، السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلد الله ملکه و اید الله جیشه و ابد الله عیشه، سمت اتمام پذیرفت بر حسب امر لازم الاطاعه حضرت اجل مستطاب»؛ کتیبه و رقم آستر چپ:

هو الله تعالی شأنه، اشرف ارفع افخم اکرم اعظم، صدر اعظم دولت علیه ایران آقای میرزا علی اصغر خان — مد ظله العالی در دارالخلافه طهران صانها الله عن آفات الدوران، فی سنه ۱۳۱۲، اثنی عشر و ثلاث مائه و الف من الهجره النبویه، عمل محمد صادق الامامی.

۳۵۵×۲۱۸

(ج ۱، ج ۲، ص ۳۳۲): شرح نهج البلاغه، از ابن ابی الحدید عزالدین ابوحامد عبدالحمید بن ابی الحسن هبة الله بن محمد بن محمد بن حسین ابی الحدید مدائنی، نسخ خوش زین العابدین بن محمد علی محلاتی، ۱۳۱۱، برای میرزا محمود مستوفی فرزند میرزا محمد شفیع، به نام میرزا علی اصغر خان اتابک (تصاویر ۱-۷ و ۲-۷).

۲/۷. ۴۱م، جلد روغنی دوروی خوب، مکتب اصفهان، بوم مشکی، طرح گل و بوته با حاشیه پهن گل و برگ کتیبه و ترنج بر زمینه سرخ و دو حاشیه باریک گل و برگ طلائی بر زمینه سبز، آستر با زمینه سرخ ترنج و سرترنج گل و مرغ و کتیبه به قلم نسخ آمیخته به رقاع؛ کتیبه آستر راست: «بر حسب فرمایش جناب جلالت مآب اجل، آقای میرزا رضای مستوفی»؛ کتیبه و رقم آستر چپ: «گرکانی صورت اتمام پذیرفت. برقم کمترین محمد صادق الامامی، فی سنه ۱۳۱۳».

۳۴۳×۲۱۳

ج ۱۴، ص ۴۴۸): قرآن مجید، نسخ محمد مهدی ابن محمد تقی اصفهانی، ۱۳۰۸ (تصاویر ۱-۲-۷ و ۲-۲-۷).

۸. ۵۹۶۷ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب اصفهان، بوم نخودی، طرح انسانی؛ لت راست تصویر سعدی در یک مجلس و لت چپ تصویر شیخ بهایی و میرداماد در یک مجلس؛ کتیبه‌ها و رقم به قلم نستعلیق؛ کتیبه‌های بالای دو لت جلد: «حسب الفرمایش بندگان جناب اجل / افخم آقای مجدالملک دام اجلاله» و کتیبه‌های پایین دو لت جلد رقم دار با عبارت: «عبد کمترین محمد تقی بن سلطان الکتّاب اصفهانی، شهر ذیقعدہ سنہ ۱۳۱۳»، آستر فرنگی ساز (زرافشان زمینه سرخ با دو حاشیه ی پهن و باریک گل و برگ طلائی).

۱۶۲ × ۲۵۹

ج ۳، ص ۶۵۳): کلیات سعدی، شکسته سده ۱۳ (تصاویر ۲-۸ و ۳-۸).

۱/۹ ۵۰ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب شیراز، بوم مشکی، نقش لچک ترنج گل و مرغ در زمینه گل و برگ خوشه انگوری با دو حاشیه اسلیمی، آستر تک بوته گل زنبق طلائی بر زمینه مشکی؛ با رقم آستر راست: «العبد الاحقر، محمود مذهب باشی^{۱۸} غفر ذنوبه، سنہ ۱۳۱۵»؛ متن آستر چپ: «حسب الامر سرکار جلالت آثار مقرب الخاقان، معتمد السلطان آقای محمد صادق خان، دام مجده العالی».

۱۳۸ × ۲۱۵

ج ۱، ج ۲، ص ۲۱۶): الدعاء، نسخ محمد رفیع ارسنجان، [قرن ۱۴]، به سفارش محمد صادق فرمانفرمای فارس، دارای یادداشتی به خط علی تقی بن میرزا یوسف مذهب باشی (تصاویر ۱-۱-۹ و ۲-۱-۹).

۲/۹ ۵۹۶۹ک، جلد روغنی دو روی خوب، مکتب شیراز، بوم مشکی، طرح لچک ترنج گل و برگ بر زمینه گل و برگ خوشه انگوری طلائی با حاشیه پهن نقوش گیاهی طلائی بر زمینه سبز و حاشیه باریک نقوش دالبر بر زمینه سرخ، آستر تک بوته گل زنبق طلائی بر زمینه مشکی؛ کتیبه‌ها و رقم به قلم نستعلیق؛ کتیبه آستر

۱۸. از این هنرمند جلد روغنی‌ای به تاریخ ۱۳۴۲ در مجموعه کاخ گلستان موجودست (به نقل از استاد محمدحسن سمسار).

راست: «حسب الامر حضرت مستطاب اجل، آقای نصیر الملک دام اقباله العالی»؛
کتیبه آستر چپ: «رقم احقر عباد الله، محمود مذهب باشی شیرازی، سنه ۱۳۱۷».

۱۸۸ × ۲۷۳

(ج ۲، ص ۲۷۳): دیوان حافظ شیرازی، نستعلیق خوش علینقی شیرازی فرزند میرزا یوسف مذهب، ۱۳۱۷، برای میرزا ابوالقاسم خان نصیرالملک (تصاویر ۹-۲-۱ و ۹-۲-۲).

۳/۹. ۳۹م، جلد روغنی دوروی خوب، مکتب شیراز، بوم مرغش مشکی، طرح لچک ترنج گل و مرغدار بر زمینه گل و برگ خوشه انگوری با حاشیه گل و برگ خوشه انگوری طلائی بر زمینه سبز با یک حاشیه باریک زمینه سرخ، آستر تک بوته گل زنبق طلائی بر زمینه مشکی؛ کتیبه آستر راست: «حسب الامر حضرت مستطاب اجل اکرم افخم آقای سالار السلطان مد ظله العالی»؛ کتیبه و رقم آستر چپ: «بتذهیب و تزیین این کتاب مستطاب پرداخت، احقر داعیان^{۱۹} محمود مذهب باشی، ۱۳۲۴».

۲۱۰ × ۳۱۵

(ج ۱۴، ص ۴۷۴): کلیات سعدی، به خط علینقی شریف شیرازی بن میرزا یوسف مذهب باشی، ۱۳۲۴، برای میرزا سالار السلطان بیگلربیگی فارس (تصاویر ۹-۳-۱ و ۹-۳-۲).

۱۰. ۴۲م، جلد روغنی دو روی خوب، احتمالاً مکتب اردبیل،^{۲۰} بوم طلا، طرح تذهیبی با حاشیه پهن کتیبه دار کتیبه و ترنج اسماء الله و حدیث نبوی؛ تمام کتیبه های جلد به قلم نسخ و رنگ مشکی، آستر لچک ترنج و حاشیه کتیبه دار کتیبه و ترنج، آسترها با عبارات: «بانی کلام الله المجید و / هذا الجلد الشریف ابن الحاج / میرزا محسن المجتهد طاب ثراه، عمده العلماء و المحققین و زبده الفقهاء الراشدين الحاج میرزا لطفعلی اردبیلی و انا الحقیقیر معصومعلی مذهب، فی سنه هزار و سیصد و بیست

۱۹. با سپاس از جناب آقای علی صفری آق قلععه برای خوانش صحیح این عبارت.

۲۰. به دلیل اینکه سفارش دهنده، کاتب و مذهب این نسخه اردبیلی هستند و طرح و نقش این جلد نیز شکل و شمایل خاص خود را دارد استاد سمسار معتقدند که احتمالاً اردبیل نیز در دوره های کانون نسخه پردازی بوده و مکتب خاص خود را داشته است که نیاز به بررسی بیشتر دارد.

رقم نقاش و مذهب بر جلد‌های روغنی ... / ۲۰۳

و سه هجری، ۱۳۲۳، راقم الحروف سید یوسف اردبیلی، رجب ۱۳۲۳».

۲۲۵ × ۱۴۳

(ج ۱۴، ص ۴۵۱): قرآن مجید، نسخ یوسف‌ابن فتاح الحسینی اردبیلی، ۱۳۲۴، برای میرزا لطفعلی‌بن میرزا محسن مجتهد اردبیلی (تصاویر ۱-۱۰ و ۲-۱۰ و ۳-۱۰).

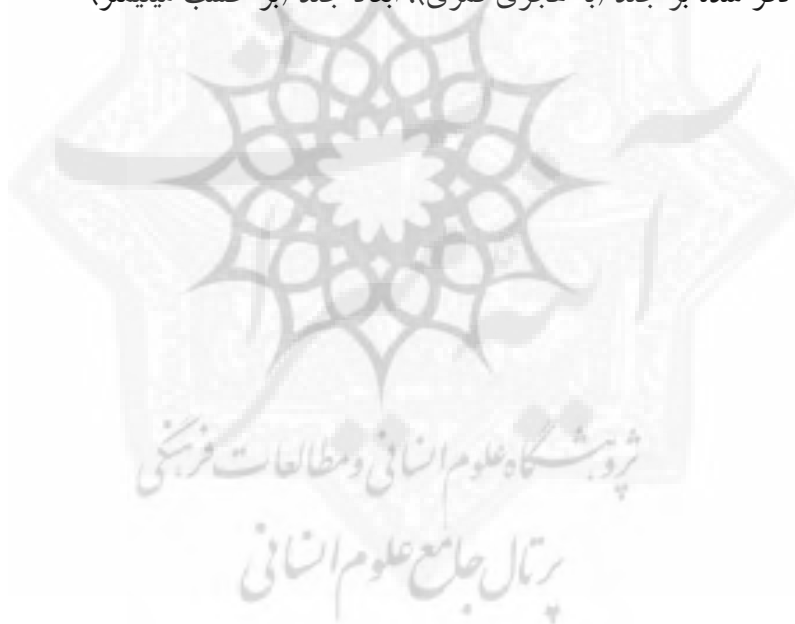
معرفی مصور جلد‌های با رقم نقاش و مذهب در مجموعه ملک

اطلاعات زیرنویس تصاویر جلد‌های رقم‌دار به صورت زیر آمده است:

شماره تصویر: شماره ثبت، وابستگی تصویر (لت راست یا چپ و آسترها)

نوع جلد، عنوان نسخه، دوره تاریخی، مکتب هنری، موضوع آرایه، نام هنرمند و

تاریخ ذکر شده بر جلد (به هجری قمری)، ابعاد جلد (بر حسب میلیمتر)

تصویر ۱: ۸۶ک، لت راست
جلد روغنی مجموعه، دوره صفوی (متن جلد)، مکتب اصفهان، نقش گل و بوته کار (آقا) ابراهیم،
سال ۱۱۳۰، حاشیة دوره قاجار، کتبیبه دار به خط محمد هاشم، سال ۱۲۰۱، ۹۲×۱۴۲.

تصویر ۲: ۳ک، لت راست

جلد روغنی قرآن مجید، دوره زندیه، مکتب اصفهان، نقش ترنج و سرترنج با گل و بوته، جلد کار
علی اشرف با رقم: «ز بعد محمد، علی اشرفست» به سال ۱۱۶۲، ۱۹۵×۲۷۰.

تصویر ۳: ۸۸ک، لت راست
جلد روغنی الصحیفه السجادیه، دوره قاجار، مکتب اصفهان، طرح گل و برگ، کار (آقا) زمان با
رقم: «یا صاحب الزمان»، سال ۱۲۱۹، ۱۲۷×۱۹۹.

تصویر ۴: ۳۸ک، لت راست

جلد روغنی قرآن مجید، دوره قاجار، مکتب شیراز، طرح گل و بوته، با عبارت رقم: «عمل ابوالقاسم الموسوی الحسینی»، ۱۲۳۸، ۲۳۵×۳۵۵.

تصویر ۵: ۴۸ ک، لت راست

جلد روغنی قرآن مجید، دوره قاجار، مکتب شیراز، نقش گل و مرغ، جلد کار لطفعلی صورتگر
شیرازی با رقم: «راقمه العبد الاقل لطفعلی، ۱۲۷۱»، ۱۱۶×۱۸۲.

تصویر ۶: ۳۶م، لت چپ

جلد روغنی قرآن مجید، دوره قاجار، مکتب تهران، طرح اسلیمی ختایی، با عبارت رقم: «چاکر درگاه رضی طالقانی»، سال ۱۳۰۱، ۱۷۰×۲۴۹.

تصاویر ۱-۱-۷ و ۲-۱-۷: ۶۰۳۶ ک، لت چپ و آستر چپ
جلد روغنی شرح نهج البلاغه، دوره قاجار، مکتب اصفهان، طرح گل و بوته، جلد: «عمل محمد
صادق الامامی»، سال ۱۳۱۲، ۲۱۸ × ۳۵۵.

تصاویر ۱-۲-۷ و ۲-۲-۷: ۴۱م، لت راست و آستر چپ
جلد روغنی قرآن مجید، دوره قاجار، مکتب اصفهان، طرح گل و بوته، آستر زمینه سرخ ترنج و
سرترنج گل و مرغ، جلد با عبارت: «برقم کمترین محمد صادق الامامی»، سال ۱۳۱۳، ۲۱۳×۳۴۳

تصاویر ۱-۸ و ۲-۸: ۵۹۶۷ک، لت راست و لت چپ
جلد روغنی کلیات سعدی، دوره قاجار، مکتب اصفهان، طرح انسانی؛ لت راست تصویر سعدی در
یک مجلس و لت چپ تصویر شیخ بهایی و میرداماد در یک مجلس؛ با رقم محمد تقی بن سلطان
الکتاب اصفهانی، سال ۱۳۱۳، ۱۶۲×۲۵۹.

تصاویر ۱-۱-۹ و ۲-۱-۹: ۵۰ک، لت راست و آستر چپ
جلد روغنی الدعاء، دوره قاجار، مکتب شیراز، نقش لچک ترنج گل و مرغدار، با رقم: «العبد
الاحقر محمود مذهب باشی غفر ذنوبه» در آستر جلد با طرح تک بوته گل زینق طلائی بر زمینه
مشکی، سال ۱۳۱۵، ۲۱۵×۱۳۸.

تصاویر ۹-۲-۱ و ۹-۲-۲: ک ۵۹۶۹، لت راست و آستر چپ جلد روغنی دیوان حافظ شیرازی، دوره قاجار، مکتب شیراز، طرح لچک ترنج گل و برگ دار، با عبارت: «رقم احقر عبدالله محمود مذهب باشی شیرازی» در آستر چپ با نقش تک بوته گل زنبق طلایی بر زمینه مشکی، سال ۱۳۱۷، ۱۸۸ × ۲۷۳.

تصاویر ۱-۳-۹ و ۲-۳-۹: ۳۹م، لت چپ و آستر راست
جلد روغنی کلیات سعدی، دوره فاجار، مکتب شیراز، طرح لچک ترنج گل و مرغدار بر زمینه گل
و برگ خوشه انگوری، آستر تک بوته گل زنبق طلایی بر زمینه مشکی با رقم محمود مذهب
باشی، سال ۱۳۲۴، ۲۱۰×۳۱۵.

تصاویر ۱-۱۰، ۲-۱۰ و ۳-۱۰: ۴۲م، لت چپ، آستر راست و آستر چپ
جلد روغنی قرآن مجید، دوره قاجار، احتمالاً مکتب اردبیل، طرح تذهیبی، آستر لچک ترنج و
حاشیه کتیبه‌دار کتیبه و ترنج، آسترها با رقم معصوم‌علی مذهب، سال ۱۳۲۳، ۱۴۳×۲۲۵.

جمع‌بندی داده‌ها:

جدول ۱: اطلاعات مربوط به رقم

محل رقم	واژه خاص نمایش دهنده عمل هنرمند در رابطه با جلد	لقب هنری در رقم	قلم	عبارت رقم	مهارت هنری	نام هنرمند	شماره ثبت	شماره ردیف
لت راست	---	---	نستعلیق	سلام علی ابراهیم	نقاش	ابراهیم	۸۶ک	۱
لت راست	---	---	نستعلیق	ز بعد محمد علی اشرفست	نقاش و جلدساز	علی اشرف	۳ک	۲
لت راست	---	---	نستعلیق	یا صاحب الزمان	نقاش	زمان	۸۸ک	۳
لت راست	عمل	---	شکسته نستعلیق	عمل ابوالقاسم الموسوی الحسینی	نقاش، مذهب و جلدساز	ابوالقاسم موسوی حسینی	۳۸ک	۴
لت راست	رقم ۲۱	---	شکسته نستعلیق	راقمه العبد الاقل لطفعلی	نقاش	لطفعلی شیرازی	۴۸ک	۵
لت چپ	---	---	نستعلیق	چاکر درگاه رضی طالقانی	نقاش و مذهب	رضی طالقانی	۳۶م	۶
آستر چپ	عمل	---	نسخ آمیخته به رقاع	عمل محمدصادق الامامی	نقاش و جلدساز	محمدصادق امامی	۲۶.۶۰ک	۱/۷

۲۱. البته واژه‌هایی از این دست صرفاً نشان دهنده سهم هر چند نامشخص صاحب رقم در ساخت جلد است.

جدول ۲: اطلاعات مربوط به تاریخ

نسبت محل تاریخ با محل رقم	سمت چپ رقم	دولت جداگانه	سمت چپ رقم	سمت چپ رقم	سمت چپ رقم	پایین رقم	بالا تر از رقم	بالا تر از رقم
محل درج تاریخ	لت راست	لت چپ	لت راست	لت راست	لت راست	لت راست	لت چپ	آستر چپ
ارتباط بین تاریخ جلد با تاریخ کتابت نسخه	۷۱ سال قبل	۲۳ سال بعد	هم زمان	۳ قرن بعد	هم قرن	۱ سال بعد	۱ سال بعد	۱ سال بعد
شبهه نگارش سال	عددی	عددی	عددی	عددی	عددی	عددی	عددی	حروفی و عددی
شبهه نگارش تاریخ	سال	سال	سال	سال	سال	سال	سال	سال
دوره تاریخی	صفوی	زندگی	قاجاری	قاجاری	قاجاری	قاجاری	قاجاری	قاجاری
ذکر تاریخ	۱۱۳۰	۱۱۶۲	۱۲۱۹	۱۲۳۸	۱۲۷۱	۱۳۰۱	۱۳۱۲	۱۳۱۲
نام هنرمند	ابراهیم	علی اشرف	زمان	ابوالقاسم موسوی حسینی	لطفعلی شیرازی	رضی طالقانی	محمدصادق امامی	محمدصادق امامی
شماره ثبت	ک ۸۶	ک ۳	ک ۸۸	ک ۳۸	ک ۴۸	م ۳۶	ک ۰۳۶	ک ۰۳۶
شماره ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۱/۷	۱/۷

نسبت محل تاریخ با محل رقم	سمت چپ رقم	سمت چپ رقم	سمت چپ رقم	پایین رقم	پایین رقم	سمت چپ رقم
محل درج تاریخ	آستر چپ	لک چپ	آستر چپ	آستر چپ	آستر چپ	آستر چپ
ارتباط بین تاریخ جلد با تاریخ کتابت نسخه	۵ سال بعد	قرن بعد	هم قرن (شاید هم زمان)	هم زمان	هم زمان	۱ سال قبل
شبهه نگارش سال	عددی	عددی	عددی	عددی	عددی	حروفی و عددی
شبهه نگارش تاریخ	سال	سال	سال	سال	سال	سال
دوره تاریخی	فاجاری	فاجاری	فاجاری	فاجاری	فاجاری	فاجاری
ذکر تاریخ	۱۳۱۳	۱۳۱۳	۱۳۱۵	۱۳۱۷	۱۳۲۴	۱۳۲۳
نام هنرمند	محمدصادق امامی	محمدتقی اصفهان‌ئی	محمود مذهب باشی	محمود مذهب باشی	محمود مذهب باشی	مصومعلی مذهب
شماره ثبت	۴۱	۵۵۹۶۷	۵۰	۵۹۶۹	۳۹	۴۲
شماره ردیف	۲/۷	۸	۱/۹	۲/۹	۳/۹	۱۰

جدول ۳: اطلاعات مربوط به ویژگیهای هنری، قطع جلد، ارتباط بین تاریخ جلد با تاریخ کتابت نسخه

شماره ردیف	شماره ثبت	نام هنرمند	ذکر محل ساخت جلد	مکتب هنری	طرح و نقش	قطع
۱	۸۶	ابراهیم	---	اصفهان	گل و بوته	جانمازی

وزیری بزرگ	ترنج و سرترنج گل و بوته دار	اصفهان	---	علی اشرف	ک۳	۲
وزیری کوچک	گل و برگ	اصفهان	---	زمان	ک۸۸	۳
رحلی کوچک	گل و بوته	شیراز	---	ابوالقاسم موسوی حسینی	ک۳۸	۴
وزیری کوچک	گل و مرغ	شیراز	---	لطفعلی شیرازی	ک۴۸	۵
وزیری	اسلیمی ختایی	تهران	---	رضی طالقانی	م۳۶	۶
وزیری بزرگ	گل و بوته به شکل لچک ترنج	اصفهان	طهران	محمدصادق امامی	ک۶۰۳۶	۱/۷
وزیری بزرگ	گل و بوته به شکل لچک ترنج	اصفهان	---	محمدصادق امامی	م۴۱	۲/۷
وزیری	انسانی	اصفهان	---	محمدتقی اصفهانی	ک۵۹۶۷	۸
وزیری کوچک	لچک ترنج گل و مرغ دار	شیراز	---	محمود مذهب باشی	ک۵۰	۱/۹
وزیری	لچک ترنج گل و برگ دار	شیراز	---	محمود مذهب باشی	ک۵۹۶۹	۲/۹
وزیری بزرگ	لچک ترنج گل و مرغ دار	شیراز	---	محمود مذهب باشی	م۳۹	۳/۹
وزیری کوچک	تذهیبی ۲۲	احتمالا اردبیل	---	معصومعلی مذهب	م۴۲	۱۰

نتیجه گیری

از مجموع ۲۱۲ جلد روغنی مجموعه ملک، ۱۳ اثر، با رقم ۱۰ هنرمند نقاش و مذهب زینت یافته است که به صورت فهرست توصیفی و نیز مصور معرفی شد و اطلاعات آنها در قالب جدول ارائه شد. در پایان به پرسشهای مطرح شده در آغاز مقاله بر اساس فهرستهای فوق و جداول پاسخ می‌گوییم:

۱. نام هنرمندان و عبارات رقمشان بر جلدها^{۲۳} چیست؟

(اطلاعات تفصیلی در جدول ۱)

- ابراهیم (نقاش) با رقم «سلام علی ابراهیم»

- علی اشرف (نقاش و جلدساز) با رقم «ز بعد محمد علی اشرفست»

علی اشرف نقاش از ۱۱۱۰؟-۱۱۸۰؟ (غضانبیور و آغداشلو ۱۳۷۶: ۴۷)، از ایل معروف ارومی بود و از نقاشان پرمایه و ذوفنون قرن ۱۲. اللهوردی، برادر، و رضا، پسرش، نیز نقاش بودند. وی آثارش را با سجع «ز بعد محمد، علی اشرفست» رقم می‌زد و باید معرف این نکته باشد که وی شاگرد محمد زمان اول یا پسرش، استاد محمدعلی، بوده است. از شاگردان نامدار وی که نام استاد را در سجع خود جای داده‌اند سه استاد تصویرساز هستند:

- استاد محمد نقاش با سجع «صنع محمد ز علی اشرفست»

- آقا باقر اول با سجع «باقر از لطف علی اشرف شد»

- آقا صادق اول با سجع «صادق از لطف علی اشرف شد».

این هنرمند با میرزا احمد نیریزی، خطاط نامی اواسط قرن ۱۲، دوستی و همکاریهایی داشت. علی اشرف عاشق گل و مرغ و زیباییهای طبیعت بود و در ارائه آن مهارت داشت. سایه‌های پرداز غباری وی، اغلب با افشانی از طلا همراه بود و با حالتی سحرآسا طراوت آن را دو چندان می‌ساخت، در چهره‌پردازی و شبیه‌سازی و ارائه مناظر مفرح نیز مصوری بی‌بدیل محسوب می‌شد.

او به غیر از هنر تصویرسازی، در رشته‌های زیبانگاری و تنوع فن نقاشی، از قبیل تذهیب و ترصیع و تشعیر و حل‌کاری و مرغش‌سازی و روغن‌آرایی و حتی

۲۳. منظور از جلد، در تمام پرسشها جلدهای روغنی با رقم نقاش و مذهب در مجموعه ملک است.

کتابت خطوط نسخ و نستعلیق و شکسته، صاحب قلم بود و شعر نیز می‌سرود (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۱/ ۳۶۸-۳۷۰). از آثار وی جلد روغنی گل و مرغ مرقع معروف آرمیتاز لنینگراد است که تاریخ ۱۱۴۷ دارد (همان: ۱/ ۳۷۲).

بیشتر آثار علی اشرف به سالهای ۱۱۴۷ تا ۱۱۷۳ تعلق دارد (ره‌نورد ۱۳۸۸: ۱۶۰). او برای احمدخان دنبلی که فرماندار قدرتمندی در منطقه سلماس در شمال غربی ایران بود کار می‌کرد. (همان: ۱۶۱)

- [آقا] زمان (نقاش) با رقم «یا صاحب الزمان»^{۲۴}

- ابوالقاسم موسوی حسینی (نقاش، مذهب و جلدساز) با رقم «عمل ابوالقاسم الموسوی الحسینی»

ملقب به میرزا کوچک از سادات اصفهان و در خط شکسته و تعلیق استاد و در تذهیب و تصویر از نوادر دوران فتحعلی شاه بود که به لقب مذهب‌باشی مفتخر شد. این استاد در تمام مراحل طلاکاری نازک قلم و در ارائه نقوش زیبا پر هنر بود. از شاگردان معروف وی میرزا محمدتقی مذهب اصفهانی است که از استادان ممتاز تذهیب دوره خود بوده است (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۱/ ۴۷).

- لطفعلی شیرازی (نقاش) با رقم «راقمه العبد الاقل لطفعلی»

لطفعلی خان شیرازی، معروف به نقاش گلها (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۵۶۱/۲) و پرنده‌ها (غضانبیور و آغداشلو ۱۳۷۶: ۴۴)، در سال ۱۲۲۲ در شیراز به دنیا آمد (همان: ۴۵). وی از هنرمندان اوایل دوره قاجاریه در هنر نقاشی و نگارگری است. وی در نقش گل و مرغ، طبیعت‌گرایی و چهره‌پردازی استادی بی‌مانند بود، از کودکی وی خبری در دست نیست و آنچه درباره او نوشته شده یادداشتهایی است توسط نوۀ وی، دکتر لطفعلی صورتگر شاعر معاصر. اما آثار بسیار ارزشمند این استاد چیره‌دست، او را در ردیف یکی از مفاخر هنر ایران قرار داده است. از آثار بسیار مهم وی نگارگری

۲۴. این شخص نسبتی با محمد زمان (اول) معروف پسر حاجی یوسف قمی که آثار وی بین سالهای ۱۰۷۰ تا ۱۱۱۱ ق رقم خورده است ندارد. شاید بتوان آقا زمان را با محمدزمان پنجم (به نقل از کریم‌زاده در احوال و آثار نقاشان قدیم ایران) یکی دانست (سرمدی ۱۳۷۹: ۴۴۳-۴۴۵) به شرطی که مجاب شویم محمد زمان پنجمی هم بوده است.

شاهنامه داوری^{۲۵} است که بسیاری از نقاشیهایش اثر اوست.^{۲۶}

این شاهنامه را محمدقلی خان قشقایی یکی از فرهنگ‌دوستان آن زمان به مبلغ هفتصد تومان و دو طاقه شال کشمیری و دو اسب خریداری نمود و لطفعلی شیرازی و داوری و میرزا آقای نقاش را دعوت کرده تا آن را تذهیب و نقاشی نمایند. لطفعلی مدت دو سال در بیلاق خان، به این کار مشغول بود. در این زمان، تغییری در شیوه وی به وجود آمد بدین ترتیب که ابتدا قهرمانان شاهنامه را به سان جوانان عشرت طلب ترسیم می‌نمود. اما ماندن در ایل و آشنایی با فرهنگ حماسی موجب شد که قهرمانان شاهنامه شکل اصیل خود را در قلم استاد پیدا کنند. این هنرمند نگاره‌های خود را از طبیعت می‌گرفت و به این دلیل است که وی در تصویر پرندگان و گلها چنان استادانه عمل کرده که انسان را به شگفتی وا می‌دارد. بدیهی است آشنایی و مجالست با فرصت‌الدوله شیرازی، شاعر شهیر آن زمان، موجب گشته که نوشته‌های فرصت، در معرفی این استاد هنرمند از اسناد مورد اعتماد باشد زیرا او گل‌بوته سازی لطفعلی را انحصاری همه جهان می‌داند. لطفعلی همانگونه که در گل‌ومرغ پردازی استادی یگانه است، در چهره‌پردازی نیز استادی کم‌مانند به حساب می‌آید. مرگ او به سال ۱۲۸۸ هجری قمری در شیراز اتفاق افتاد. آثار ارزنده این هنرمند توانا علاوه بر نقاشیهای شاهنامه داوری و آثاری که در موزه آرمیتاژ لنینگراد است هجده مورد در کتاب احوال و آثار نقاشان قدیم است که در دانشنامه هنرمندان/یران و جهان/سلام تألیف عباس سرمدی فهرست شده است (حقیقت ۱۳۸۳: ۴۲۲).

امضای طغرایبی وی در حد خود، شاهکاری بوده و ترسیم آن به دست هر کسی میسر نبود (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۲/۵۶۴). از جمله رقمهای لطفعلی که در ذیل آثارش مشاهده شده است عبارتند از: «مشقه کمترین لطفعلی»، «اقل لطفعلی»، «راقمه العبد الاقل لطفعلی»، «عمل لطفعلی خان» و نیز «از لطف علی فروغ این انجمن است / حُسن از سر خامه محمد حسن است» (کریم‌زاده ۱۳۷۹: ۱۷۲).

- رضی طالقانی (نقاش و مذهب) با رقم «چاکر درگاه رضی طالقانی»

۲۵. این شاهنامه اکنون در موزه رضا عباسی تهران نگهداری می‌شود (غضبانپور و اغداشلو ۱۳۷۶: ۴۳).

۲۶. پنجاه‌وپنج نقاشی از شصت‌وهشت نقاشی آن، کار آقا لطفعلی است (همانجا).

ملقب به صنیع همایون، مذهب و نقاش زبردست قاجاری بود. میرزا رضی در آرایش و تلفیق گلها، با صورتهای انسانی و تصویر پرآذین جمع حیوانات به طلا و حل‌کاری، بی‌همتا بود و شبیه‌سازی و چهره‌پردازی را خوب می‌دانست. در مجمع‌الصنایع ناصری که مجمع هنرمندان نقاش و سایر رشته‌های هنری به شمار می‌رفت، میرزا رضی نیز حجره‌ای مخصوص خود داشت. وی اهل طالقان بود و در ارقام مختلفی که از او به یادگار مانده سعی داشت این نام را به هر ترتیبی که شایسته باشد در جوار امضای خود ثبت نماید. او [اغلب] نام خود را با امضای «اقل چاکران، رضی طالقانی» درج می‌نمود. قدیمی‌ترین اثری که لقب «صنیع همایون» را ثبت کرده، سجع مه‌ری در ذیل اثری است که به سال ۱۳۱۴ ق تهیه شده است. از احوال و زندگی خصوصی میرزا رضی و تاریخ تولد و مرگ وی کوچکترین اطلاعی نداریم، ولی آنچه مسلم است دوره فعالیت هنری این نقاش ذوفنون میان سالهای ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۲، با آثار تاریخ‌دار، بوده است. از آثار ارزنده نقاش، جلد کتابی تذهیب شده در کمال قدرت، با رقم: «در مجمع‌الصنایع دولتی مبارکه، اقل چاکران رضی مذهب، سنه ۱۲۹۹» بود که در حراج ساتبی لندن به فروش رسید. (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۱/۲۰۶-۲۰۷).

– محمدصادق امامی (نقاش و جلدساز) با رقمهای «عمل محمدصادق الامامی» و «برقم کمترین محمدصادق الامامی»

گویا برادر نصرالله امامی، نقاش‌باشی اصفهانی بود و شیوه برادر را الگوی کار خود کرد. خاندان محمدصادق امامی از سادات اصیل و قدیمی شهر اصفهان بودند که اغلب در رشته‌های هنری صاحب ذوق بوده و در هنر انتخابی خود نیز شهرت داشته‌اند. این هنرمند اغلب، کارهای گل و مرغی انجام می‌داد و گل و مرغهای وی در شیوه آقا فتح‌الله بود که انواع گلها را در کنار یکدیگر به شیوایی ترسیم کرده و مرغهای رنگینی را در لابه‌لای آنها جای می‌داد و منظره‌هایش طبیعی‌تر جلوه می‌نمود. وی در چهره‌سازی، تزئینات البسه و حواشی هم دست توانایی داشت (همان: ۸۹۹ / ۲).

– محمدتقی اصفهانی (نقاش و خوشنویس) با رقم «عبد کمترین محمدتقی سلطان

الکتاب اصفهانی»

- محمود مذهب باشی (نقاش و مذهب) با رقمهای «العبد الاحقر محمود مذهب باشی»، «رقم احقر عبادالله محمود مذهب باشی» و «به تذهیب و تزیین پرداخت احقره اعیان محمود مذهب باشی»

محمود مذهب باشی شیرازی تذهیبکار خبره، ماهر در نگارگری، چهره‌پردازی و خوشنویسی که آثار وی به نقل از احوال و آثار نقاشان قدیم عبارتند از: یک قلمدان زمینه مشکی با تاریخ ۱۲۸۰، یک جلد طلائی و مذهب زمینه مشکی از بوستان سعدی در کتابخانه کاخ موزه گلستان کتابت شده به خط فرزند وی و یک قلمدان مذهب حل کاری با تصویر نقاشی شده یک زن به تاریخ ۱۲۹۸ (سرمدی ۱۳۷۹: ۸۲۴).

- معصومعلی (مذهب) با رقم «انا الحقییر معصومعلی مذهب»

مذهب گمنام و شیرین قلمی در زمان مظفرالدین شاه قاجار بود که سرسوره‌ها و قطعات خطی را آرایش می‌داد (کریم‌زاده ۱۳۷۰: ۳/۱۱۷۳).

۵ رقم لقب هنری سه هنرمند را در خود دارند (جدول ۱). محل بیشتر رقمها روی لت راست و روی آستر چپ است و از نمونه‌های روی لت چپ، روی لت راست و چپ و روی آستر راست نیز از هر کدام یک جلد در مجموعه موجودست (جدول ۱).
۲. قلم نگارش رقمها چیست؟

قلمهای به کار رفته در نگارش رقم عبارتند از: نستعلیق، شکسته نستعلیق و نسخ آمیخته به رقاع (جدول ۱).

۳. در صورت ذکر تاریخ، جلدها مربوط به چه سال و به تبع آن، چه دوره تاریخی هستند؟

در مجموعه یک جلد مربوط به اواخر دوره صفوی به تاریخ ۱۱۳۰ و یک جلد از دوره زندیه به تاریخ ۱۱۶۲ موجودست و ۱۱ جلد دیگر مربوط به دوره قاجاری هستند با دامنه سالهای از ۱۲۱۹ تا ۱۳۲۴ (جدول ۲).

قابل ذکرست که در همه جلدها تاریخ فقط در قالب سال (و نه به همراه روز و ماه) ذکر شده و به صورت عددی است جز در ۲ نمونه که هم به صورت حروفی و

هم عددی است (جدول ۲).

محل درج تاریخ بر جلد‌های مجموعه بیشتر آستر چپ (۶ مورد)، پس از آن لت راست (۴ مورد) و در مرتبه‌ای پایین‌تر، لت چپ است (۳ مورد) و نمونه‌ای از ذکر تاریخ بر آستر راست مشاهده نشد (جدول ۲).

همچنین در بیش از نیمی از جلد‌ها (۷ مورد) عبارت تاریخ در سمت چپ رقم قرار گرفته و پس از آن در پایین رقم (۳ مورد) و در ۲ مورد بالاتر از رقم و تنها یک مورد، در لثی جداگانه آمده است (جدول ۲).

۴. آیا محل ساخت، بر روی جلد‌ها ذکر شده است؟

همان‌گونه که در مقدمه ذکر شد محل ساخت به ندرت بر روی جلد ذکر می‌شده است و از مجموع ۱۳ اثر حیطه بررسی تنها بر ۱ جلد محل ساخت آن یعنی دارالخلافه طهران نقش بسته است (جدول ۳).

۵. مکتب هنری جلد‌ها چیست؟

در میان جلد‌های مجموعه، مکتب هنری اصفهان با ۶ نمونه بیشترین تعداد را داراست و به نحوی مؤید این است که رواج رقم‌زنی هنرمندان بر پای آثار روغنی مربوط به هنرمندان مکتب اصفهان است (آژند ۱۳۸۵: ۳۵۲). پس از آن ۵ نمونه از مکتب شیراز و سپس از هر کدام از مکاتب تهران و احتمالاً اردبیل یک نمونه در مجموعه جلد‌ها موجود است (جدول ۳).

۶. موضوع طرح و نقش جلد‌ها چیست؟

بیشترین تعداد جلد‌ها مربوط به طرح‌های ترنج دار و گل و بوته هر یک با ۴ نمونه است و از طرح‌های گل و برگ، گل و مرغ، اسلیمی ختایی، انسانی و تذهیبی هر کدام یک نمونه در حیطه مورد بررسی دارند (جدول ۳).

۷. جلد‌ها چه قطعی دارند؟

جلد‌های قطع وزیری (بزرگ ۴ مورد، متوسط ۳ مورد و کوچک ۴ مورد) بیشترین تعداد را در مجموعه جلد‌های مورد بررسی این مقاله به خود اختصاص داده‌اند و یک نمونه از قطع جانمازی و یک قطع رحلی کوچک نیز موجود است (جدول ۳).

۸. قدیمی‌ترین جلد روغنی مجموعه کدام است؟

قدیمی‌ترین جلد رقم‌دار با رقم نقاش در مجموعه، جلد با شماره ثبت ۸۶ ک مربوط به یک مجموعه است که با تاریخ ۱۱۳۰ ق به اواخر دوره صفوی تعلق دارد. این جلد توسط هنرمندی ابراهیم نام تصویرسازی شده و رقم وی به صورت «سلام علی ابراهیم» به قلم نستعلیق تحریری و بر لت راست جلد مشهودست (جدول ۱ و ۲).

۹. چه رابطه‌ای بین تاریخ ذکر شده بر جلد با تاریخ کتابت نسخه وجود دارد؟
در اکثریت جلدهای مورد بررسی (۶ مورد)، تاریخ ذکر شده بر جلد بعد از تاریخ کتابت نسخه بوده است. تاریخ ۳ مورد از جلدها هم زمان با تاریخ کتابت نسخه است. دو جلد پیش از کتابت نسخه ساخته شده‌اند. تاریخ یکی ۷۱ سال زودتر از نسخه است (۸۶ک). طبیعتاً این جلد متعلق به نسخه‌ای کهن‌تر بوده که به دلیل هم‌چون آسیب‌دیدگی نسخه و سلامت جلد، به نسخه فعلی الصاق شده است. مورد بعد (۴۲م) یک سال قبل از کتابت متن تاریخ دارد. دو جلد باقی مانده نسخه‌هایی را در بر گرفته‌اند که تاریخ کتابت ندارند. در یک مورد (۴۸ک) فهرست‌نویس تاریخ کتابت متن را قرن ۱۴ حدس زده که هم قرن با تاریخ جلد است و دیگری (۵۰ک) توسط محمدرفع ارسنجانی کتابت شده که در قرن ۱۴ می‌زیسته است و لزوماً جلد و نسخه در یک قرن آماده شده‌اند. از آنجا که رقم جلد به نام محمود مذهب باشی و به سال ۱۳۲۴ است و دو جلد دیگر (۵۹۶۹ک و ۳۹م) نیز با رقم این هنرمند در مجموعه حاضر وجود دارند و با توجه به هم زمانی تاریخ این جلدها با تاریخ کتابت نسخه‌شان بعید نیست تاریخ کتابت این نسخه نیز همان تاریخ روی جلد باشد (جدول ۲).

منابع:

- احسانی، محمدتقی، ۱۳۶۸، *جلدها و قلمدانهای ایرانی*، تهران، امیرکبیر.
- ادیب برومند، عبدالعلی، ۱۳۵۷، «*جلدهای روغنی*»، گردآوری ایرج افشار، *صحافی سنتی مجموعه پانزده گفتار و کتابشناسی*، تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ص ۳۶-۴۰.
- افشار، ایرج، و دیگران، ۱۳۵۴، *فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان*

- قدس رضوی، جلد دوم (کتابهای فارسی از آداب جنگ تا ذخیره خورازمشاهی)، تهران، کتابخانه ملی ملک.
- افشار، ایرج، و دیگران، ۱۳۶۱، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، چاپ دوم، جلد اول، تهران، کتابخانه ملی ملک.
- افشار، ایرج، و دیگران، ۱۳۶۱، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، جلد سوم (کتابهای فارسی)، تهران، کتابخانه ملی ملک.
- افشار، ایرج، ۱۳۸۰، «کتابه‌سازی بر جلد نسخه خطی»، نامه بهارستان، تابستان ۱۳۸۰، ص ۲۱-۴۴.
- افکاری، فریبا، ۱۳۸۳، «نمایشگاه جلد‌های رقم دار نسخ خطی (ماوراءالنهری) و مجموعه صحافیهای هنری فردریش لانکامرر»، کتاب ماه کلیات، ۱۳۸۳، ش ۸۱-۸۲، ص ۱۶۴-۱۶۷.
- آزند، یعقوب، ۱۳۸۵، مکتب نگارگری اصفهان، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و نشر، انتشارات فرهنگستان هنر.
- بیانی، مهدی، ۱۳۵۳، کتابشناسی کتابهای خطی، به کوشش حسین محبوبی اردکانی، تهران، انجمن آثار ملی.
- بیانی، سوسن، ۱۳۷۴، «تاریخچه لاک سازی، اهمیت کاربرد لاک و جلای روغنی در هنرهای ایران»، موزه‌ها، ش ۱۵: ص ۲-۲۱.
- پوروش، بیتا، ۱۳۸۹، «جلد و جلدسازی»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۸، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ص ۳۵۰-۳۵۶.
- حسینی، سیدحبيب؛ بهنود، هادی؛ براتعلی، غلامحسین، ۱۳۸۷، دایره‌المعارف عمومی رشته‌های صنایع دستی ایران (۱)، تهران، ناشر مؤلف.
- حقیقت، عبدالرفیع، ۱۳۸۳، فرهنگ هنرمندان ایرانی از آغاز تا امروز، تهران، کومش.
- حکیم، سیدمحمدحسین، ۱۳۹۳، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (موقوفه آستان قدس رضوی)، ج ۱۴، قم، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران (مورخ).
- رستمی، مصطفی، ۱۳۸۸، «گونه شناسی تجلید در حوزه تمدن ایران اسلامی (از قرن ششم ق تا پایان قاجاریه)»، پایان‌نامه دکترای پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.
- رهنورد، زهرا، ۱۳۸۸، نگارگری. چاپ دوم، تهران، سمت.
- سرمدی، عباس، ۱۳۷۹، دانشنامه هنرمندان ایران و جهان اسلام، تهران، هیرمند.
- سلیمی، ریحانه، ۱۳۹۰، «بررسی جلد‌های روغنی (لاکی) کتابخانه و موزه ملی ملک و آسیب‌شناسی آنها»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایران‌شناسی - گرایش نسخه‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی.
- سلیمی، ریحانه، ۱۳۹۳، «فهرست توصیفی جلد‌های روغنی کتابخانه و موزه ملی ملک»، مجله

- بین‌المللی نامه بهارستان، دوره جدید ش ۳، صفحات ۱۱۲-۱۵۳.
- سمسار، محمدحسن، ۱۳۷۹، کاخ گلستان گنجینه کتب و نفایس خطی، تهران، زرین و سیمین.
  - عتیقی، مهدی، ۱۳۷۸، «نیم نگاهی به تاریخ جلدسازی قرآن در ایران اسلامی»، کتاب ماه هنر، ش ۲۱: ص ۱۲-۱۵.
  - غضبانیور، جاسم؛ آغداشلو، آیدین، ۱۳۷۶، آقا لطفعلی صورنگر شیرازی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، معاونت معرفی و آموزش.
  - فریه، ردلیو، ۱۳۷۴، درباره هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر و پژوهش فرزبان روز.
  - کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، ۱۳۷۰، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، ۳ جلد، لندن، بی‌نا.
  - کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی، ۱۳۷۹، قلمدان و سایر صنایع روغنی ایران، لندن، بی‌نا.
  - مایل هروی، نجیب، ۱۳۷۲، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
  - مایل هروی، نجیب، ۱۳۷۹، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
  - المجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ / ۱۹۸۳م)، بحار الأنوار، ج ۹۰، چاپ التانیة المصححة، تحقیق السيد إبراهيم الميانجي؛ محمد الباقر البهودي، لبنان - بیروت، مؤسسه الوفاء، (برگرفته از: نرم افزار مکتبه اهل البيت ویرایش ۱).
  - مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، بی‌تا، [کاتالوگ معرفی کتابخانه و موزه ملی ملک]، تهران.
- <http://www.malekmuseum.org/fa/about/> . (/ /)
- <http://www.manuscripts.ir/fa/center-news/1304> (دوشنبه ۱۳۹۳/۴/۲۳)